

De utilregnelige

Reidar Schei Jessen
psykolog og postdoktor, Universitetet i Oslo

Steinar Træet

Lovgiver er nødt til å ta stilling til hvem de utilregnelige er. To nye bøker om rettspsykiatri kaster nytt lys over fenomenet og kan bringe debatten videre. I Norge, og i de fleste andre land, er det allment akseptert at handlinger som vanligvis blir møtt med straffereaksjoner, ikke bør anses som straffbare på grunn av visse egenskaper ved gjerningspersonen. Så lenge det har eksistert nedskreven rett, har loven til en viss grad anerkjent dette. I norsk rett kommer dette i dag til uttrykk i straffeloven § 20, som bestemmer at gjerningspersonen må være «utilregnelig på handlingstidspunktet» for å kunne straffes. Til tross for den brede enigheten om dette generelle utgangspunktet har den nærmere utformingen og praktiseringen av tilregnelighetsvilkårene hele tiden vært gjenstand for debatt. Særlig i forbindelse med store og medieprofilerte rettssaker blusser interessen for utilregnelighetsspørsmål opp, både som en diskusjon om den aktuelle gjerningspersonen var tilregnelig, og som en kritikk av hvordan dagens system fungerer. Uenigheten om hvordan straffeloven best kan formuleres for å fange «utilregnelighetens vesen», har særlig dreid seg om hvorvidt norsk rett bør fortsette å operere med et *medisinsk prinsipp*, eller om et *blandet prinsipp* er å foretrekke. Det medisinske prinsipp innebærer at retten kun trenger å ta stilling til om tiltalte hadde den relevante medisinske tilstanden i gjerningsøyeblikket. Et blandet prinsipp krever i tillegg at tilstanden hadde en innvirkning på det aktuelle lovbruddet, det vil si at tilstanden enten hindret gjerningspersonen i å forstå handlingens innhold eller hindret hans/hennes evne til å kontrollere egne impulser (Boucht, 2014).

I en nylig publisert artikkel i *Tidsskrift for rettsvitenskap* har Markus Jerkø (2016) hevdet at disse diskusjonene er kommet inn på et spor som forhindrer oss i å identifisere de beste løsningene på spørsmålet om hvordan utilregnelighetsvilkåret bør formuleres og praktiseres. I stedet for utelukkende å debattere de to forskjellige prinsippene bør vi, ifølge denne kritikken, først diskutere spørsmålet om hvem de utilregnelige er.

Utilregnelighetens historie

I boken *Utilregnelighet* tar førsteamanuensis i historie Svein Atle Skålevåg oss med på en historisk reise der forfatteren går gjennom utilregnelighetsbegrepets opprinnelse og utvikling fra slutten av 1600-tallet og frem til i dag. Boken viser hvordan det var 1700-tallets naturrettsstenkere som først formulerte et generelt tilregnelighetsprinsipp. De forankret sin forståelse av tilregnelighet i menneskers *forstand* og *frie vilje*. Gjennom den frie vilje var mennesker årsaken til sine handlinger, og kunne av den grunn straffes for sine lovovertridelser. Det ble imidlertid anerkjent at det fantes tilfeller da menneskers forstand var tilslørt, og at deres handlinger derfor ikke kunne tilregnes dem i moralsk forstand.

Ulike tiders syn på utilregnelighet henger sammen med skiftende syn på straffens begrunnelse

Rundt århundreskiftet mellom 1700- og 1800-tallet vokste det gradvis frem en ny medisinsk spesialitet om sinnets sykdommer. Denne sinnssykemedisinen mente at psykiske sykdommer var lokalisert i visse deler av kroppens organer. I kjølvannet av denne utviklingen ble det etter hvert formet en oppfatning om at kriminelle handlinger kunne springe ut av kroppslig lokaliserte sinnslidelser som rammet følelseslivet, uten å ramme forstanden. Dette var et brudd med en lang filosofisk tradisjon som forsto utilregnelighet nettopp som en feil på forstanden. Gjennom å integrere det mentale i det kroppslige på denne måten ble det lagt til rette for sinnssykemedisinens økende betydning i strafferetten. Den videre utbyggingen av sinnssykemedisinen utover på 1800-tallet hang, ifølge Skålevåg, tett sammen med de funksjonene og den definisjonsmakten legene etter hvert fikk gjennom den nye lovgivningen. Dette er faglige avgrensninger og tradisjoner som psykologer fortsatt i dag må forholde seg til. Etter mye debatt fikk psykiatrien definitivt gjennomslag for sitt syn på tilregnelighet i den nye straffeloven av 1902. Ifølge lovens § 44 var det nå tilstrekkelig å konstatere den medisinske tilstanden «sindssyg» for at en handling ikke kunne straffes. Begrepet ble i 1997 byttet ut med det mer tidsriktige uttrykket «psykotisk».

Hvordan kan vi best forstå «utilregnelighetens vesen»?

Det er interessant hvordan Skålevåg minner oss på at begrepet utilregnelighet er en språklig størrelse som ikke uten videre «finnes der ute», men blir bestemt av hva vi legger i det. I lys av dette blir det tydelig for oss at lovgiver er nødt til å ta stilling til hvem de utilregnelige er, for å kunne gi en meningsfull regel. Det innebærer å ta stilling til hvem vi ønsker å straffe, og i dette må det ligge til grunn antagelser om hvordan mennesket dypest sett fungerer. Spørsmålet om hvem som bør unnskyldes som utilregnelig, tangerer et av strafferettens mest grunnleggende spørsmål: Hvorfor bør samfunnet straffe mennesker som handler i strid med loven? Svaret på dette bør også kunne gi en viss veiledning til spørsmålet om når en gjerningsperson bør unnskyldes fra straff; nemlig i tilfeller der straffens begrunnelse ikke slår til. Skålevågs historiske redegjørelse viser hvordan ulike tiders syn på utilregnelighet henger sammen med skiftende syn på straffens begrunnelse.

I rettsvitenskapelig litteratur skilles det tradisjonelt mellom de posisjoner som vektlegger *relative* og de som vektlegger *absolutte* begrunnelser for straff. De *relative* posisjonene fokuserer på hvilke *konsekvenser* straffen vil ha, og særlig i hvilken grad straffen har preventive virkninger med hensyn til senere lovbrudd, enten overfor allmennheten generelt eller overfor gjerningspersonen selv. Til tross for at de preventive begrunnelsene for straff har stått helt sentralt i den norske strafferettsdebatten, har de problemer med å gi en god avgrensning for hvem som bør unnskyldes fra straff. Overfor allmennheten vil det mest sannsynlig ha størst preventiv effekt dersom ingen blir unnskyldt som utilregnelig (Gröning, Husabø & Jacobsen, 2016), mens forskning på fengselsstraffens effekt overfor gjerningspersonen indikerer at den individualpreventive effekten antageligvis er liten (Mathiesen, 2011).

De absolutte posisjonene fokuserer ikke på straffens konsekvenser, men ser i stedet straff som en *gjengjeldelse* overfor gjerningspersonen. Straffen er dermed noe lovbrøyteren må tåle fordi vedkommende «fortjener det». Med dette som bakgrunn, kan «utilregnelighetens vesen» ta minst to former. Den første innebærer en *medisinsk* rasjonalitet: De psykisk syke burde ikke straffes fordi det er inhumant å straffe mennesker som snarere burde behandles. Slik argumenterte leger i den norske utilregnelighetsdebatten på slutten av 1800-tallet, for å rettferdiggjøre en rettspsykiatrisk sakkyndighet. Den andre formen er i stedet myntet på en *moralfilosofisk* begrunnelse: Visse mennesker handler ikke av fri vilje, og de kan derfor ikke klandres for sine handlinger. Denne forståelsen har røtter tilbake

til naturrettstenkerne på 1700-tallet. I et slik perspektiv blir spørsmålet om tiltalte kan sies å ha *evne til å utvise skyld*, gjennom å være årsak til egne handlinger. Dette innebærer en anerkjennelse av at straff også innebærer en moralsk dom eller et uttrykk for misbilligelse. Den rådende oppfatningen i norsk strafferettslitteratur synes å være at tilregnelighet bør forstås som en moralfilosofisk størrelse. Men en slik begrunnelse for straff innebærer imidlertid ikke at svaret dermed er gitt på hvem de utilregnelige er. Tvert imot medfører en slik forståelse at vi som samfunn må forholde oss til et av de mest grunnleggende spørsmålene knyttet til hva det vil si å være menneske: I hvilken grad har mennesker i det hele tatt fri vilje?

Ifølge Skålevågs redegjørelse for utilregnelighet er det tydelig at det historisk har vært spenninger mellom en voluntaristisk og en deterministisk forståelse av mennesker. I den ene enden av skalaen finner vi viljesfilosofenes syn på menneskets vilje som ubetinget fri. Denne retningen tok kategorisk avstand fra deterministiske holdninger som enten gjorde Gud eller andre forhold utenfor menneskets kontroll til handlingens årsak. På motsatt ende av skalaen finner vi 1800-tallets biologisk-deterministiske kriminalantropologi, som forklarte kriminalitet gjennom ideen om forbrytermennesket og medfødte egenskaper. Slik vi ser det, kan det virke som at vi i dag har landet på en posisjon som kombinerer både en voluntaristisk og en deterministisk forståelse av menneskelig atferd. Når noen erklæres for utilregnelig, innebærer det at vi mener at de er styrt av krefter som de ikke kan kontrollere. De som erklæres tilregnelige, derimot, forventer vi at kunne ha handlet annerledes. Er det en fare for at denne enten-eller-forståelsen av hvorvidt menneskelige handlinger er frie eller ikke, hindrer oss i å undersøke hvordan alle i varierende grad er styrt av sin bakgrunn, aktuelle livssituasjon og begrensede handlingsmuligheter?

Hvorfor akkurat psykose?

Norge er i dag det eneste landet i verden som opererer med et rent medisinsk prinsipp. Dagens regel krever altså at det må være bevist at tiltalte ikke var «psykotisk» i gjerningsøyeblikket for å kunne dømmes til straff (Boucht, 2014).

Antologien *Rettspsykiatriske beretninger*, redigert av Pål Grøndahl og Ulf Stridbeck, tar for seg rettspsykiatrien i hele sin bredde. I kapitlene som er relevante for å belyse utilregnelighet, blir det gjort et poeng av at psykose er en mangefasettert tilstand, som kan variere i styrke og varighet hos samme person, og påvirkes av for eksempel personlighetspatologi og kognitive funksjoner. Det er interessant å lese at det i lys av nyere kunnskap er grunn til å tro at psykose ikke er et rent biologisk fenomen som rammer en person uavhengig av andre forhold, men heller er en tilstand som blir påvirket av andre faktorer, for eksempel oppvekst og livssituasjon. I de senere årene har det også kommet forskning som indikerer at det kan være vanskelig å skille skarpt mellom psykoselidelser og andre psykiske lidelser, som for eksempel personlighetsforstyrrelser. En ser også at personer kan ha ulike psykotiske symptomer uten at de oppfatter det som plagsomt. I tillegg finner vi mange av de samme årsaksmechanismene bak psykoselidelser og personlighetsforstyrrelser, for eksempel barndomstraumer, sosial marginalisering og sårbarhet for stress (Schroeder, Fisher & Schäfer, 2013). I lys av dette kan vi stille spørsmål ved hvorfor samfunnet har bestemt at det er akkurat psykose som er strafferettslig relevant, mens andre alvorlige psykiske vansker ikke fører til straffrihet.

Man kan stille spørsmål ved hvorfor vi har bestemt at det er akkurat psykose som er strafferettslig relevant, mens andre alvorlige psykiske vansker ikke fører til straffrihet

Anders Behring Breivik kan etter vår oppfatning illustrere dilemmaet: De rettspsykiatriske sakkyndige vurderte ham nærmest konsekvent ulikt (Dom i 22. juli-saken). Det første sakkyndigparet tolket for eksempel Breiviks utsagn om at han kan bestemme over hvem som skal leve og dø, som uttrykk for psykose. Det andre sakkyndigparet tolket derimot det samme symptomet som uttrykk for en narsissistisk personlighetsforstyrrelse. I etterkant av rettssaken har debatten dreid seg om hvilken konklusjon som var riktig, mens vi i liten grad har diskutert hvorfor psykose gjør ham mer utilregnelig enn alvorlig personlighetsforstyrrelse.

Morgendagens utilregnelige

Skålevågs bok viser at utilregnelighet er et fenomen som henger sammen med rådende tanker om hva mennesker er, hvordan samfunnet bør være, og vår forståelse av hva det vil si å ta frie valg. I Grøndahl og Stridbecks antologi trekkes det frem at hva som kvalifiserer til utilregnelighet, må være fundert på oppdatert kunnskap om psykisk lidelse. Det blir samtidig gjort et poeng av at denne kunnskapen er i stadig endring. Slik vi ser det, viser disse bøkene at fenomenet utilregnelighet berører både vårt syn på hva straff skal være, og hvordan vi best kan ta vare på sårbare mennesker som begår kriminelle handlinger. Er mennesker styrt av medfødte egenskaper og sosiale forhold, eller frie til å overskride sine impulser og i stand til å velge mellom ulike handlingsalternativer? Dette er sammensatte spørsmål som vi må diskutere når vi utformer fremtidens utilregnelighetsprinsipp.

PÅL GRØNDAHL OG ULF STRIDBECK, *Rettspsykiatriske beretninger. Om sakkyndighet og menneskeskjebner*, Gyldendal Akademisk, 2015. 416 sider

SVEIN ATLE SKÅLEVÅG, Utilregnelighet. En historie om rett og medisin, Pax, 2016. 249 sider

Referanser

- Boucht, J. (2012). Om strafferettslig tilregnelighet i norsk rett – med noen synspunkter fra et nordisk perspektiv. *Lov og Rett*, 51(9), 515–532.
- Jerkø, M. (2016). Utilregnelighet på gjengrodde stier – analytiske refleksjoner om formuleringen og praktiseringen av rettens utilregnelighetsvilkår. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, 129(2–3), 266–300.
- Gröning, L., Husabø, E.J. & Jacobsen, J. (2016). *Frihet, forbrytelse og straff. En systematisk fremstilling av norsk strafferett*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Mathiesen, T. (2011). *Retten i samfunnet. En innføring i retts sosiologi*. Oslo: Pax.
- Schroeder, K., Fisher, H.L. & Schäfer, I. (2013). Psychotic symptoms in patients with borderline personality disorder: prevalence and clinical management. *Current Opinion in Psychiatry*, 26(1), 113–119.